

Світлана ІВАНЕНКО,
м. Харків

«КУТОЧОК БІЛЯ НАУКИ» (ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАВЛА ЖОЛТОВСЬКОГО)

Публікація присвячена харківському періоду наукової діяльності (1926-1933) П. Жолтовського. У статті висвітлено наукові експедиції вченого, розглянуто дослідницьку та публіцистичну діяльність і проаналізовано його друковані праці. Вказано, що протягом вищевказаних років окреслюються його наукові інтереси, які охоплюють архітектуру, живопис, рукописи та стародруки, скульптуру, сницарство, ліярництво тощо. З'ясовано, що харківський період важливий з точки зору формування і надбання наукового багажу П. Жолтовського, а публікації цього часу є цінним внеском в історію українського мистецтва.

Ключові слова: мистецтвознавство, старовина, архітектура, малярство, сницарство, ліярництво, воти, репресії.

Ivanenko S. Paul Zholtovskogo Kharkov period. The publication is devoted to Kharkov period (1926-1933) Ukrainian critic P. Zholtovskogo. In the article the forwarding and research activities of the scientist over a specified time. Analyzed the basic printing works, which reflect the results of its research activities. Indicated that during the years of the above defined research interests that span the architecture, painting, and manuscript staropechati, sculpture, etc. snitsartvo. Found that the period of Kharkov important from the point of view of the formation and acquisition of scientific baggage, and the publication of this time are a valuable contribution to the history of Ukrainian art.

Key words: art history, antiquity, architecture, painting, snitsarstvo, liyarnitstvo, Quotas, repression.

Иваненко С. «Уголок возле науки» (Харьковский период научной деятельности Павла Жолтовского). Публикация посвящена харьковскому периоду научной деятельности (1926 – 1933) П. Жолтовского. В статье освещены научные экспедиции учёного, рассмотрено исследовательскую и публицистическую деятельность, а также проанализировано его печатные работы. Указано, что на протяжении указанных выше лет определяются его научные интересы, которые охватывают архитектуру, живопись, рукопись и старопечати, скульптуру, сницарничество, лиярничество и т.д. Выяснено, что харьковский период важный с точки зрения формирования и приобретения научного багажа П. Жолтовского, а публикации данного времени являются ценным вкладом в историю украинского искусства.

Ключевые слова: искусствоведение, старина, архитектура, живопись, сницарство, лиярничество, воты, репрессии.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. ХХ століття був періодом піднесення на високий щабель науково-дослідної діяльності вітчизняних мистецтвознавців. Харківський осередок мистецтвознавства відомий іменами таких вчених як Ф. Шміт, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, М. Зубар тощо. Чисельні наукові експедиції, активне збирання експонатів для музеїв, накопичення матеріалу у вигляді друкованих праць – все це перервалося у 1933 р., коли розпочалася фізична розправа та арешти представників харківської школи мистецтвознавства. До когорти харківських вчених, які зазнали репресій з боку радянської влади, відноситься також відомий на сьогодні мистецтвознавець Павло Жолтовський.

Павло Миколайович Жолтовський (1904 – 1986) – провідний український музеєзнавець, вчений, культурний діяч, лауреат Державних премій, автор фундаментальних праць з історії українського мистецтва. Відомості про нього знаходимо в публікаціях таких дослідників як: Є. Ковальчук [9], Є. Котляр [10], М. Моздир [1], А. Трембіцький [11] та інших вчених, статті яких присвячені пам'яткоохоронній та музеєзнавчій діяльності мистецтвознавця. Проте, аналіз наукової спадщини харківського періоду вченого лишається малодослідженим. Заслугує на увагу видання О. Савчука «Жолтовський П. Вибрані праці: у 3 Т. Жизнеописание Павла Флавиариуса: Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки», яке завдяки спогадам та листуванню П. Жолтовського з різними вченими надає чимало цікавих фактів з життя П. Жолтовського [1].

Мета статті полягає у аналізі науково-дослідницької діяльності харківського періоду українського мистецтвознавця Павла Миколайовича Жолтовського.

Виклад основного матеріалу. Харківський період наукової діяльності П. Жолтовського (1926-1933) – початковий період його мистецтвознавчої роботи. В цей час лише почало окреслюватися коло його наукових інтересів, відбувалося його становлення як мистецтвознавця та допитливого дослідника, формування як серйозного вченого. У зазначений період П. Жолтовський здійснював чисельні наукові експедиції, проводив дослідницьку роботу в фондах музею, опублікував певну кількість наукових робіт.

У січні 1926 р. 22-річний сільський вчитель з незакінченою вищою освітою П. Жолтовський прибув на запрошення С. Таранушенка до Харкова та, за рекомендацією етнографа з Житомира В. Кравченка, став науковим співробітником відділу стародавнього мистецтва (структурний підрозділ новоствореного Харківського Музею українського мистецтва) [1, 8]. До його обов'язків входило передусім складання картотеки, інвентаризація та опис музейних експонатів, каталогізація книжок та церковних предметів, здійснення наукових відряджень, написання звітів та наукових публікацій. Окрім того, він одразу зацікавився реставрацією та, за наполяганням С. Таранушенка, почав освоювати фотосправу [1, 367].

Оселився П. Жолтовський спочатку в Музеї, а потім у товариша Д. Чукіна – старшого асистента Музею українського мистецтва. Свій науковий шлях майбутній вчений розпочав із вивчення старовинних книг та рукописів. В одному з перших листів, надісланих з Харкова до В. Кравченка, П. Жолтовський так означив свої перші кроки в мистецтвознавстві: «Поскільки в нас Музей мистецький, в котрому є матеріали до мистецтва народнього та історичного, то мені якраз припало мистецтво *історичне* (курсив наш. — С.І.)» [1, 367]. Значно пізніше, будучи вже зрілим мистецтвознавцем, П. Жолтовський напише в своїх мемуарах: «З ранніх років проснулась і виникла в мене любов до старовини... В пам'ятках мене вабило не лише і не стільки пізнання, гелертерське вивчення, скільки те невимовне і несказанне, що від цих йшло пам'яток, що безпосередньо вливалось в душу і залишалось в ній назавжди...» [1, 68]. Перші кроки наукової діяльності в музеї одразу почали давати результати. Так, першою його друкованою роботою, якою П. Жолтовський дуже втішався, став так званий «метелик» – невеликий за обсягом путівник до першої компактної виставки рукописів та стародруків у двох-трьох вітринах харківського музею [1, 26].

Одна з перших наукових публікацій П. Жолтовського – «Харківський музей українського мистецтва» – вийшла друком у виданні «Бібліологічні вісті» того ж 1926 р. В ній молодий дослідник аналізує фонд бібліотеки Музею, що нараховувала приблизно 350 одиниць давніх рукописів та стародруків XV-поч. XX ст., які під час Пер-

шої світової війни були евакуйовані з Волинського Єпархіального Дрелесховища та Харківського Єпархіального музею [7, 99]. Павло Миколайович вказує, що рукописи XVI ст. для дослідника складають наукову вартість тим, що демонструють відголоски попередніх та впливи тогочасних орнаментальних стилів на їх «прикраси». Оздоблення стародруків XVII-XVIII ст. є цікавими та різноманітними з точки зору техніки, художнього виконання та змісту орнаментальних мотивів. Особливо вчений наголошує, що металеві «прикраси» є цінним матеріалом для характеристики різних художніх стилів давнього вітчизняного золотарства [7, 100]. Варто зазначити, що наприкінці 1920-х рр. П. Жолтовський ще не počував себе у науковому світі впевнено, тому не дивно, що дивлячись на когорту відомих вчених, художників, які приїздили до музею (Ф. Ернст, Б. Фармаковський, Є. Лансере та інших), він відчував себе «нікчемним неофітом», який, однак, втішав себе думкою про те, що і він все-таки «притулився в якомусь куточку біля науки» [1, 27].

З листа П. Жолтовського до В. Кравченка від (близько) 7 березня 1928 р. дізнаємося, що вже у 1927-28-х рр. Павло Миколайович під керівництвом С. Таранушенка працював над темою «Вотивні привіски, як пам'ятки мистецтва в українській металопластиці», метою якої було виявлення генези та розвитку форм української воти (головним чином, волинської). Це дослідження, яке було заявкою на кандидатську дисертацію, буквально «виросло» з перших наукових спроб, зроблених молодим співробітником Музею. У 1928 р. кандидатуру П. Жолтовського при вступі в аспірантуру відхилили через відсутність закінченої вищої освіти. Однак вже в 1932 р. амбітний П. Жолтовський закінчив (екстерном) Київський художній інститут за спеціальністю екскурсовод-мистецтвознавець, що не лише дало змогу оволодіти історією мистецтв, але й стати на шлях науки [1, 8]. З часом П. Жолтовський став секретарем губернського пам'яткоохоронного органу Харківщини, а з 1930 – заступником директора музею українського мистецтва [1, 460].

Основну частину наукової діяльності П. Жолтовського на посаді наукового співробітника харківського музею українського мистецтва становили наукові відрядження по Україні. Так, протягом 1926 – 1930-х рр. він повністю поглинув у наукові експедиції та збиральництво, подорожуючи Слобожанщиною, Полтавщиною, Чернігівщиною, Київщиною, Поділлям, Поліссям [1, 28]. За словами П. Жолтовського, С. Таранушенко давав можливість: «виїжджати з Харкова весною, а вертатись, вже коли порохів перший сніжок» [1, 27]. Про важливість наукових відряджень П. Жолтовського красномовить фрагмент з його листа до В. Кравченка від 3 квітня 1930 р.: «Всі ми збираємось на довгі літні подорожі по Україні. Треба збирати, збирати і збирати. Бо все гине, гине і гине. Чого за ці 2-3 роки не встигнемо, годі буде вже надолужити» [1, 375]. Під час польових досліджень він, слідуєчи настановам С. Таранушенка, багато фотографував, особливо пам'ятки селянського будівництва, збирав старовинний одяг, тканини та інші речі народного мистецтва [1, 28].

Експедиції П. Жолтовського часто відображалися у коротких нарисах. Так, одна з них, що відбулась 1929 р., відобразилася в публікації «На Поліссі. (Подорожні враження)». П. Жолтовський описує культуру Полісся, вказує на її своєрідність. Його цікавлять зразки народного мистецтва, особливо майстерне оздоблення одягу своєрідним геометричним орнаментом [8, 14].

Один з нарисів П. Жолтовського присвячений побутуванню українських переселенців на Тянь-Шані (також 1929 р.), у якому вчений розповідає про переселення безземельних українських селян в кінці минулого століття до диких місць Сибіру,

Алтаю, Приуральських степів та створення українських сіл. За визначенням П. Жолтовського, найцікавішою українською оселею є Кетмень-Тюба, що знаходиться в Тянь-Шанських горах [6, 11-12].

В наукових експедиціях Україною почало окреслюватися коло зацікавлень П. Жолтовського – стародруки, рукописи і, головним чином, старий живопис [1, 63]. Хоча, в цілому, він не оминав стороною архітектуру і народне мистецтво. Важливо підкреслити, що обстеження пам'яток монументального дерев'яного будівництва Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини та Дніпропетровщини П. Жолтовського та його вчителя С. Таранушенка є важливим внеском у вивчення та охорону української архітектури, оскільки то були споруди світового значення, в яких «неповторно зливались монументальна велич з затишною та ліричною інтимністю», від яких вже 1935 р. майже нічого не лишилося [1, 62].

1930 року вчений разом з Д. Чукіним перебували у відрядженні на Чернігівщині, де досліджували архітектуру, переважно церковну. В тій експедиції П. Жолтовський зробив близько 400 світлин сакрального будівництва, яке було майже не вивчено і доживало свого віку, а Д. Чукін здійснив їх обміри і виконав креслення [1, 376]. Набуті в ході досліджень матеріали ретельно (як і завжди) занотовувалися. Результати експедиції були оприлюднені в «Звіті за відрядження на Чернігівщину 30 червня – 8 вересня 1930 року». В ньому висвітлюються результати аналізу пам'яток старої архітектури (зокрема, дерев'яної). Крім того, відповідно реаліям свого часу, вчені не лише «нотували ... пам'ятки скульптури, живопису, сницарства тощо», але й фіксували «пам'ятки зв'язані з подіями Жовтневої Революції та громадянської війни» [2, 3]. Основні результати звіту полягають у наступному. Дерев'яній цивільній архітектурі, порівняно з будівлями Слобожанщини та Полтавщини, не притаманна «вишуканість своїх форм та велика будівельна культура» [2, 8]. Старовинного цивільного мурованого будівництва на території Чернігівщини було небагато, а до сучасного дослідникам часу збереглося ще менше [2, 9-10]. Церковні споруди на Чернігівщині посідали головне місце в архітектурі села та міста та були «найяскравішим виразником стилю місцевої архітектури» [2, 11]. При описі «сучасних» (радянських) пам'яток автор вказує, що вони вичерпуються кількома надгробками, пам'ятниками і дерев'яними тріумфальними арками [2, 6].

Аналізуючи муровану церковну архітектуру Чернігівщини доби козаччини вчений наголошує, що «...старшинство зберегло на перших порах традиційний смак до дерев'яної культової архітектури і через це створило свої муровані церкви за зразками дерев'яних, максимально використавши всі можливості, які давали елементи цієї архітектури. Цей процес був одним з етапів відомого в історії українського мистецтва факту переходу форм дерев'яної культової архітектури до архітектури мурованої» [2, 16]. Він стверджує, що муровані культові споруди Чернігівщини середини і кінця XVIII ст. набули рис, схожих до мурованої архітектури пізнього провінційного бароко [2, 17]. Далі автор зазначає, що починаючи з 2-ї пол. XVIII ст. простежується «певна архітектурна дезорієнтація, втрата старих та відсутність нових архітектурних традицій, вбачаються провінційні переспіви пізньобарокової архітектури» [2, 18]. Наприкінці XVIII ст. церковна архітектура виявляє себе у стилі ампір. З міських фортеційних споруд, за його словами, майже нічого вже не лишилося [2, 19]. Варто підкреслити, що П. Жолтовський був одним з перших вчених, який згадує про бароко і «вписує» його в історію українського мистецтва.

Досліджуючи пам'ятки Чернігівського сницарства кінця VII -поч. XVIII ст. Павло Миколайович відзначає іконостаси, для яких характерне багатство та насиченість форм, а також колоритний художньо-композиційний задум [2, 19]. Вивчаючи старий світський живопис дослідник стверджує, що він майже зник з побуту, а старий культовий живопис дещо краще зберігся, однак, лише окремих пам'яток. Втім, з кінця XVII-1-ї пол. XVIII ст. культовий живопис стає поширеним, в першу чергу, за рахунок якості майстерності виконання, що проявляється у чистому, радісному колориті та довершеністю композиції [2, 20 – 21].

Крім того, П. Жолтовський у зазначеному звіті вказує на результати дослідження ліярництва, сницарства та мурованих надгробків [2, 21 – 27]. Таким чином, звіт продемонстрував серйозний підхід П. Жолтовського до наукових відряджень та показав ґрунтовність дослідження різноманітних пам'яток мистецтва даного регіону, здійснюючи їх всебічний аналіз. Набуті в результаті відрядження матеріали у подальшому поляжуть в основу його докторської дисертації «Український живопис XVII-XVIII ст.», яку він захистив 1979 р.

У 1930 р., за завданням українського Комітету по охороні пам'яток культури, вчений вирушив на Поділля та Волинь, де він досліджував пам'ятки давнього мистецтва, зокрема, синагоги, деякі з яких (наприклад, в Смотричі) мають настінні розписи XVIII ст. [1, 23]. Наукові розробки П. Жолтовського є актуальними і сьогодні. Зокрема, його працями, де ретельно описані втрачені на сьогодні пам'ятки, послуговуються сучасні вчені, наприклад, фахівець з мистецької іудаїки Є. Котляр [10].

Тема рукописів та стародруків відобразилася в публікації П. Жолтовського «Про бібліотеку Мелетія Смотрицького» (1930), що являє собою невеликий нарис з аналізом стародруків Музею Українського Мистецтва в Харкові та їх повним переліком. Окреслюючи історію перебування стародруків, які з Дерманського монастиря потрапили до Волинського Древлесховища, а потім – до Харкова, вчений переходить до їх характеристики. Вчений стверджує: «Ці не численні книжки різноманітні за своїм змістом. Тут історична, правнича, теологічна література, лексикони. Все це солідні західно-європейські видання в розкішних пергаментових оправах. Ці книжки є цінні пам'ятки того культурного ґрунту, на якому діяла особа М. Смотрицького» [4, 103].

1930 року на сторінках журналу «Червоний шлях» опубліковано наукову розвідку П. Жолтовського «Українська лінія», присвячена фортифікаційній історичній споруді XVIII ст., пам'ятці старої військової інженерії, яка простяглася на 280 км від Дніпра до Сіверського Дінця. У статті вчений вказує на результати досліджень не лише земляних лінійних споруд, а й архітектурних пам'яток, пов'язаних з «лінією» та окремих речей, що мають певне відношення до неї, а саме: різноманітні археологічні знахідки, зброя тощо. За результатами зібраного матеріалу було створено картину сучасного тому періоду (на 30-роки) стану споруджень «Української лінії» [5, 202].

Із спогадів Павла Жолтовського дізнаємося про заходи збереження у 1936 р. П. Жолтовським та співробітником музею Адольфом іконостасів Вознесенської церкви в м. Березне – архітектурний шедевр дерев'яного зодчества, яка у 1920-х роках вже була досліджена П. Жолтовським та С. Таранушенком, однак, наразі мала бути розібрана владними органами [1, 66-67]. Завдяки зусиллям П. Жолтовського та Адольфа вдалося врятувати пам'ятки мистецтва – апостольський ряд, і, головним чином, великий образ Деїсуса, який з часом почав поступово доповнювати колекцію Київського музею українського мистецтва [1, 66].

У спогадах П. Жолтовського варта уваги інформація про живопис мурованої Благовіщенської церкви м. Березне кінця XVIII ст., де особливо цінними на його думку були празникові ікони, що по суті являли собою вже жанрові картини. Проте, через міцне їх вмонтування в іконостас, дістати їх не вдалося, тому вони П. Жолтовський та Адольф вилучили з церкви лише намісні ікони Христа і Богородиці, що потрапили до музею українського мистецтва в Києві [1, 67]. Такі «рятувальні» дії мистецтвознавців були вкрай необхідними та значущими, оскільки в 1930-ті роки багато церков підлягали руйнуванню. Зокрема, не встигли вони нічого врятувати з кладовищенської церкви м. Березне, яку розібрали 1935 року [1, 67].

Коло наукових інтересів суттєво доповнює публікація П. Жолтовського «Художник Порфирій Мартинович» (1930), присвячена одному з українських художників. Науковець висвітлює життєвий шлях художника, показує його становлення як мистця, відзначає незалежну та оригінальну вдачу людини, яка так важко мирилася з академічною рутинною. Автор стверджує, що Порфирій Мартинович в повній мірі не виявив себе як художник, оскільки сувора доля досить рано «вирвала пензля з його рук» [8, 14]. П. Жолтовський підкреслює особливість художника, представника своєрідного психологічного реалізму, що проявляється у «...високій формальній досконалості рисунка, у виключному вмінні знаходити для своїх робіт найхарактерніші, найбажаніші по зовнішньому вигляду та внутрішньому змісту етнічні типи та матеріальні пам'ятки, в утворенні своїми роботами дійсних документів старої України» [8, 17].

За словами Є. Ковальчук, у 1932 р. в умовах тоталітарного атеїзму працівники Харківського художнього музею за активної участі Павла Миколайовича організували виставку врятованих ними ікон із закритих або цілком зруйнованих церков. Відгуки про виставку не примусили себе чекати. Зокрема, дослідник А. Трембіцький вказує, що цю виставку нарком освіти В. Затонський назвав ідеологічною диверсією [11]. Втім, цікавитися іконописом П. Жолтовський буде впродовж всього свого життя. У 1980-х роках під його керівництвом проведені наукові експедиції Волинського краєзнавчого музею, в результаті чого на основі відреставрованої частини збірки, зокрема, колекції іконопису, у 1993 р. було створено Музей Волинської ікони.

14 жовтня 1933 р. Павла Жолтовського, як і інших багатьох вчених, звинувачено у справі «російсько-українського фашистського блоку» музейників у Харківському державному художньо-історичному музеї з відбуванням покарання на 3 роки виправно-трудова таборів з десятирічною забороною проживання в Україні [1, 461]. Арештом і закінчується насичений науковою роботою харківський період. Після звільнення, не знайшовши роботи в Україні, він їде до Ташкенту, а вже потім (1946 р.) повертається в Україну (до Львова), де розпочинається інше, активне наукове життя вченого [1, 461].

Висновки. Постать П. Жолтовського належить до плеяди подвижників української культури та мистецтва першої третини ХХ століття. Перші дослідження вченого є цінним внеском в історію вітчизняного мистецтва. При цьому підкреслимо, що всі його праці стосуються саме українського мистецтва. Він одним з перших дослідників підіймає питання про мистецтво бароко. Чисельна кількість пам'яток збереглася до наших днів завдяки збиральницькій роботі вченого та залишилася на сотнях його світлин. Дослідження П. Жолтовського і на сьогодні є актуальними, оскільки чимало дослідників послуговуються його працями, а монографії використовуються в курсі історії українського мистецтва. Набуті наукові матеріали, що були зібрані протягом харківського періоду наукової діяльності вченого, а саме пам'ятки барокового мистецтва, полягли в основу його кандидатської та докторської дисертації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жолтовський П. Вибрані праці : у 3 т. Житнеописание Павла Флавиариуса. Ч 1 / П. Жолтовський. Т1: Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки / [ред. О. Савчук]. – Х. : Видавець Савчук О. О., 2013. – 608 с.
2. Жолтовський П. Звіт за відрядження на Чернігівщину 30 червня – 8 вересня 1930 р. / П. Жолтовський – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2012. – 56 с.
3. Жолтовський П. На Поліссі / П. Жолтовський // Всесвіт. – 1929. – № 2. – С. 14.
4. Жолтовський П. Про бібліотеку Мелетія Смотрицького / П. Жолтовський // Бібліологічні вісті. – Харків-Київ, 1930. – № 1 (22). – С. 102–106.
5. Жолтовський П. Українська лінія / П. Жолтовський // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. – Державне видавництво України, 1930. – № 2 (83). – С. 198–207.
6. Жолтовський П. Українці на Тянь-Шані / П. Жолтовський Нарис // Всесвіт № 36. – Х., 1929. – С. 11–12.
7. Жолтовський П. Харківський музей українського мистецтва / П. Жолтовський // Бібліологічні вісті. Український науковий інститут книгознавства. – К. : Київ-Друк, 1926. – № 4 (13). – С. 99–100.
8. Жолтовський П. Художник Порфирій Мартинович / П. Жолтовський. – Х. : Пролетарій, 1930. – 17 с.
9. Ковальчук Є. Павло Жолтовський і Волинь / Є. Ковальчук // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2008. – № 1 (10). – С. 237–238.
10. Котляр Є. Іудаїка Павла Жолтовського / Є. Котляр // Єгупець № 20. – К. : Дух і Літера, 2011 – С. 331–370.
11. Трембіцький А. Наукова та громадська діяльність Павла Жолтовського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://istvolyn.info/index2>.

Статтю подано до редакції 06.11.2014 р.